

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ТИПОЛОГІЧНОМУ ТА ІСТОРИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТАХ

Ю.Л. Мосенкіс, канд. філол. наук

УКРАЇНСЬКІ ГІДРОНІМИ НЕВІДОМОГО ПОХОДЖЕННЯ З СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИМИ ПАРАЛЕЛЯМИ

Основне завдання дослідження – показ українсько-середземноморських гідронімних зв'язків.

*The major thrust of the paper is a description of the
Ukrainian and Mediterranean hydronymic relations.*

“Уже загально визнаною стала думка про те, що географічні назви є одним із найважливіших джерел вивчення архаїчних мовних явищ”, – зазначає І.М. Желєзняк, причому найусталенішими вона слушно вважає назви річок, які зберігають архаїку, що вже не простежується в апелятивній лексиці. За М.І. Костомаровим, географічні назви іноді живуть довше за народи, що дали ці назви¹.

За В.П. Шульгачем, сукупність географічних назв будь-якого регіону є цінним джерелом як для власне мовознавчих студій, так і для вивчення доісторичних взаємовідносин племен і народів, і серед ономастичних джерел гідроніми стоять на першому місці². За О.П. Карпенко, одним із важливих завдань сучасної топоніміки є комплексний опис географічних назв, і в першу чергу гідронімів, які зберегли різночасові архаїчні й досить стійкі мовні елементи – з метою реконструкції найдавніших етнолінгвістичних процесів певного регіону³. За топонімами можна “доволі точно визначити не тільки перше місцеперебування того чи іншого народу, а й прослідкувати шляхи його переміщення”, причому “іноді топоніми можуть дати багатшу і, з наукової точки зору, надійнішу інформацію, ніж археологічні матеріали”⁴.

М.П. Янко цілком слушно вважає, що найдавніший шар української топонімії – давньоєвропейські гідроніми доіндоевропейського походження⁵. Важливою рисою назв проточних вод – річок, струмків, джерел тощо є їх надзвичайна стійкість⁶.

В.П. Нерознак також указує на те, що найдавніший шар топонімів – назви великих річок⁷, однак І.М. Железняк на матеріалі гідронімів Правобережної України (регіону трипільської культури) слушно обґрунтовує думку про те, що й назви маленьких річок можуть бути мовними реліктами⁸.

О.М. Грубачов вказує на дуже давні й стабільні мовно-культурні зв'язки Середнього Подніпров'я зі Східними Балканами через район Південного Бугу. Такі зв'язки надійно засвідчені гідронімією. “Ці східнобалкансько-південнобузько-середньодніпровські зв'язки в гідронімії неважко співвіднести з ареалом трипільської культури в археології, котрий, як відомо, також простягався від Середнього Подніпров'я на Балкани”⁹.

Аналіз монографії Л.Т. Масенко “Гідронімія Східного Поділля”¹⁰, де вивчається регіон саме давнього поширення трипільської культури (точніше – басейн Південного Бугу в його верхній та середній течіях), дозволяє виявити значну кількість українських гідронімів нез'ясованого походження (які не мають задовільного етимологічного пояснення на матеріалі слов'янських мов і не виводяться упевнено з інших індоєвропейських мов) – *Баран* (“Походження гідроніма визначити важко. Очевидно, це переосмислена в дусі народної етимології назва іншомовного походження”¹¹), *Бухеники*, *Бушинка* (припускається зв'язок із попередньою назвою¹²), *Бугар*, *Бужок* (прозоре суфіксальне утворення від етимологічно неясної назви *Південний Буг*), *Витавка*, *Вішки*, *Гнівань*, *Десна*, *Дугойда*, *Ека*, *Зінчиця*, *Зобара*, *Ікавка*, *Іква*, *Іковка*, *Ітруга*, *Камуроївка*, *Кільтява*, *Корчман*, *Кріт*, *Лиса Липа* (труднощі з етимологією другого компонента назви), *Людавка*, *Матосна*, *Неть*, *Осветимська* (можливо, “освячена” в західнослов'янській вимові, пор. назву річки *Свячена* в цьому самому ареалі – Ю. М.), *Павниця*, *Питай*, *Південний Буг*, *Поха*, *Пуцавка*, *Пшонка*, *Рахнянка*, *Ровзик*, *Рос*, *Сальничка*, *Саторічка*, *Синарна*, *Сіб* (*Соб*), *Сільниця*, *Скаронинка*, *Снивода*, *Собок* (від *Соб*), *Совітанка*, *Соня*, *Сорока* (“Неясно. Аналогію з назвою птаха слід вважати результатом семантичного переосмислення гідроніма”¹³), *Сосонка*, *Суниця* (“Зв'язок із назвою ягоди *суниці* слід вважати, очевидно, вторинним переосмисленням назви”¹⁴), *Телухня*, *Тиква*, *Тітлич*,

Удилиха, вона ж *Улижка*, *Ховтик* (тепер пов'язується з українським діалектним *ховп(ик)* “горб(ик)”¹⁵), *Шепевка*, *Шумаиш*.

Отже, понад 50 назв, тобто більше за 10 % із 406 гідронімів, походження яких вивчене в монографії Л.Т. Масенко, мають не до кінця з'ясовану етимологію й потребують на вивчення. Серед таких назв річок – і макрогідроніми (*Південний Буг*), і численні мікрогідроніми. “Наявність значної за обсягом групи архаїчних назв як слов'янського, так і неслов'янського походження є характерною рисою гідронімії досліджуваного району”¹⁶. Серед українських назв річок нез'ясованого походження важливе місце займають гідроніми з середземноморськими паралелями.

Явні паралелі з доіндоєвропейським грецьким словом *raga / pege / byge* “джерело” має гідронім *Південний Буг* і пов'язана з ним група гідронімів – не лише *Бугар*, *Бужок*, а й, можна припускати, *Бухеники*, *Бушинка*, *Поха*. (Однак пор. молдавськ. *пухой* “потік, повинь”¹⁷). Для пов'язання останніх трьох назв із попередніми має значення фіксація назви Південного Бугу у формах *Boh*, *Buh* (XV–XVIII ст.), а для встановлення зв'язку всього цього гнізда українських гідронімів мають велике значення форми назви Південного Бугу, зафіксовані в VI ст. н. е. у готського історика Йордана (*Vagosola*) і в VII ст. н. е. у Географа Равенського (*Bagossola*). Пор. також *Богъ* – давня, ще домонгольська назва лівої притоки Дніпра *Оріль*¹⁸, *Буга* – притока Унави в басейні Ірпеня (пор. егейські паралелі самої назви *Ірпінь*), притока Звіздалі в басейні Прип'яті. Форма *Буга* особливо близька до догрецької назви джерела *byge, raga, pege*.

Огляд інших гіпотез про походження назви Південного Бугу зробив В.В. Лучик, який поділяє думку про зв'язок цієї назви з германським коренем **bak*-¹⁹.

Такі самі егейські паралелі, як і назва *Південний Буг*, має назва лівої притоки Стиру (басейн Прип'яті) – *Лета*. “Гідронім вважають місцевим дослов'янським індоєвропейським реліктом”, порівнюють його з назвою річки *Leitha* на кордоні Угорщини та Австрії²⁰. Думка про індоєвропейське походження назви (пор. *ли-ти*, назву притоки Немана *Leite* тощо) не може вважатись єдино можливим етимологічним поясненням гідроніма. Пор. відому з грецької міфології річку *Lete*, також священне джерело під такою

назвою в Беотії (Павсаній, IX, 39, 8), річки під назвою *Lethaios* у Фессалії, на Криті і в Карії²¹.

Знаходить вірогідне пояснення в межах доіндоєвропейської концепції й наявність центральноєвропейської паралелі назви річки *Лета*. Про зв'язок давньоземлеробської культури Середнього Придніпров'я з культурами Угорщини, Чехії писав ще В.В. Хвойка, який ще і підкреслював, що “прямий розвиток цієї культури ми знаходимо в давній Мікенській культурі”²², а сучасні дослідники (Л.С. Клейн) указують навіть на прямий зв'язок давньоземлеробських культур Угорщини й Криту.

Відома етимологічна спроба пов'язати назву *Лета* з дієсловом *летіти* (білоруське діалектне *лецеці* й російське діалектне *лететь* означають “швидко текти”)²³.

Ірпінь (*Ірпень*, *Ръпень*, *Ррієп*, *Пірна*, *Pierna*) – назва річки, яку порівнюють із назвами села *Пірнове* та озера *Пірнівська Старуха* на Лівобережжі якраз навпроти гирла Ірпеня, а також із назвами *Перна гора* та *Піренове* в Чорнобильському районі Київської області, назви яких похідні від *Пірна*. Дальша паралель – гірський хребет *Пирин* у Болгарії²⁴. З огляду на балканські й піренейські паралелі назви української річки *Ібр* не можна виключати, що й назва *Ірпінь* має не тільки балканську, а й піренейську паралель – назву Піренейських гір (*Pyrene*, *Pyrenaia ore*, *Pyrenaion oros* у грецьких джерелах, *Pyrenaieus mons* у латинських джерелах). О.С. Стрижак на матеріалі українських назв річок (*Бердо*, *Горбова* тощо) ясно показує “можливість утворення гідронімів відповідно до місцевих підвищень”²⁵.

Пор. іще хетське *peruna* “скеля”, *Перанга* – назва гір біля Батумі та у Верхній Імеретії (виведення цієї назви від грузинського *perangi* “сорочка” – очевидна “народна етимологія”; вірогідне вторинне зближення назви гори зі словом “сорочка”). Особливо цікава назва гори на Бойківщині – *Перенчина*.

З іншого боку, пор. також румунське *piriu* “ручай; долина ручая” й албанське *perrua* “те саме”, які сягають спільного автохтонного балканського субстрату²⁶. *Пепа* – назва двох балок на Нижньому Подністров'ї: притока Дівки і притока Рубалової²⁷.

Винятково важлива балканська паралель – грецьке *Peirene*, ім'я дочки річкового бога Ахелоя, яка перетворилася на джерело.

Назву порівнюють із матеріалом апелятивної лексики албанської мови: *perroni, proni* “потік”²⁸. Отже, назва має як балканські, так і кавказькі паралелі. Можливо, з розглянутою пов’язана наступна назва.

Бронця – права притока Трубежа. О.С. Стрижак вважає мало вірогідним зв’язок із *бронь / брань* і припускає можливість пов’язання з давньоруським *брьниє* “глина, грязюка”²⁹. Так само до праслов’янського **bъr-n-* “болото, мул, глина” зводять усі українські й балканські гідроніми з подібними основами³⁰. Але пор. 1) англійське *burn* “течія, струмок” від прагерманського **brunnan-* невідомого походження і 2) *Проне* – річка в Грузії. Дальші паралелі див. *Ірпінь*. (Пор. також *Бориня* – річка на Бойківщині).

Іструга – притока Згару, притоки Південного Бугу. Знаходить пояснення лише в тому випадку, якщо допустити, що це перекручення назви типу *Струга, иструга*³¹. Але пор. баскійське *iturri* “джерело”, давньоєгипетське *iteru* “річка” тощо.

Арин – звивина Дністра, виводять від молдавського *арин* “вільха”³². Але пор. хатське *arinna*, хуритське *arinni* “джерело”.

Уманка – гідронім без визначеної етимології, який традиційно порівнюють із “давньоєвропейським” (за Г. Крає) гідронімом *Аутенау* (В.В. Лучик, О.М. Трубачов та ін.). Але у північній Греції відома річка *Мініей*, із якою пов’язується етнонім *мінійці* (*Minyai*). Це відповідає уявленням про походження деяких інших грецьких етнонімів: *данайці* від назви Дунаю, *ахейці* від назви річки Ахелой. Пор. також “*Міній* – найбільша з лузитанських річок” на Піренейському півострові (Страбон, III, 3, 4). Отже, гідронім *Уманка* – поряд із гідронімом *Ібр* – може виступати як іще одним яскравим прикладом українсько-балкансько-піренейських гідронімних паралелей.

На особливу увагу заслуговує назва *Дунай* – як через роль цієї річки у слов’янських міфопоетичних уявленнях, так і з огляду на дуже вірогідний зв’язок назви з назвами інших річок (*Дніпро, Дністер, Дін, Донець* тощо).

Дунай як загальна назва – “розлив, повінь; великий потік”, паралелі в російській, польській, словацькій; пов’язані з назвою річки – праслов’янським **Dinajь*, яке вважається запозиченою через готську мову “кельтсько-латинською” формою *Danubius*,

спорідненою з авестійським *danu-*, осетинським *don* “річка”³³. Показово, що назва Дунаю, як вважається, “з іранським **danu-* прямо не пов’язана і звичайно виводиться зі спільнокореневої гіпотетичної кельтської назви через посередництво германської (готської)...” або через палеобалканське (дако-мізійське) посередництво³⁴, а кельтська назва не засвідчена пам’ятками.

О.М. Трубачов підкреслює, що “германське походження – запозичення – слов’янського **Dunavъ / *Dunajъ* очевидне аж до деталей фонетики (германське *o* > слов’янське *u*) і, якщо завгодно, морфології...”³⁵. Але і в германських мовах це слово не має задовільного пояснення. В. Георгієв вважав назву Дунаю кельтською³⁶. Провідний дослідник доіндоєвропейських мовно-культурних субстратів Західної Європи А. Арбуа де Жубенвіль (H. d’Arbois de Jubainville) цікавився “*Donau*, назвою, що передувала германському завоюванню, але тим не менше існує в країнах із німецькою мовою: *Donau* = *Donnuius*, *Danube*”, і до такої думки приєднувався М.Я. Марр, припускаючи, що ця назва “яфетична”, тобто середземноморсько-кавказька³⁷. Можливо, той самий суфікс, що і в *Danube*, наявний у назві річки в давній Македонії *Pharybos*.

Отже, і для слов’янських, і для германських мов ця назва виявляється іншомовною. “...Гідронім *Дунай* вважають дуже давнім доіндоєвропейським утворенням”³⁸, таким, що “надійно не пояснюється поки що ні на слов’янському, ні на індоєвропейському ґрунті, а є, можливо, доіндоєвропейським”; дослідники підкреслюють, що Дунай у пониззі називається Істром, а Дунаєм – у середній і верхній течії (кельто-германська територія), де, за В.П. Петровим, іранців не було³⁹. На думку про доіндоєвропейське походження назви покликається і М. Фасмер⁴⁰. Те, що корінь назви *Дунай* далеко не обов’язково має бути іранським, підтверджується наявністю річок *Келадон*, *Апідан* у Греції, *Ерідан* (гіпотетично ототожнюється з По) в Італії, *Родан* (Рона) у Франції, причому вірогідність зв’язку двох останніх назв значно підсилюється тим, що течії цих річок, за еліністичними уявленнями, з’єднуються. Дослідники цілком слушно звертають увагу на присутність подібних гідронімів там, де носії іранських чи індоіранських мов не засвідчені: пор. так само річки *Ярданос* на Криті, *Йордан* у Палестині (де давні мешканці – філістимляни – споріднені, як доведено В. Георгієвим та

ін., із пеласгами Греції), *Дон*, *Улдон* у Франції, дві річки *Дон* у Британії⁴¹.

Враховуючи численні кавказькі, зокрема картвельські паралелі і українських назв річок⁴², і субстратної лексики германських мов, варто не виключати, що назва Дунаю може бути пов'язаною не лише з авестійським (давньоіранським) *danu-* “річка” (з іншими індоєвропейськими паралелями), а й із картвельськими формами: грузинське *dineba* “течія”, *dens* “(він) тече”, *dnoba* “танення”, *dneba* “(він) тане”, *done* “рівень (води)”. Реконструється пракартвельський корінь **dn-* зі значеннями “топити(ся)”, “танути”, до якого зводиться, зокрема, чанський корінь (*n*)*dun-*⁴³.

В українській мові словник за редакцією Б.Д. Грінченка подає два значення слова *дунай*: 1) “розлив води, взагалі велике скупчення води” і 2) “ріка Дунай”. Перше з наведених значень добре відповідає картвельським (грузинським) термінам, які могли зазнавати фонетичного й семантичного поєднання (контамінації) з (індо)іранськими. Слід враховувати й те, що на більшості територій, де протікає Дунай, давня присутність іранських племен сумнівна, тоді як носії кавказьких мов у передісторичній Європі були розселені, слід гадати, досить широко – від басків на Заході до Кавказу.

Як підсумок можна сказати, що гідронімний корінь **dun-* / **dan-* і подібн. не може вважатись безсумнівним іранізмом, а має розглядатись із урахуванням доіндоєвропейського (середземноморсько-кавказького) мовного контексту.

Гідронімний матеріал дає гарну можливість робити спостереження над субстратом не лише в етимологічному, а і в типологічному плані.

Річка в Тиврівському районі Вінницької області має два варіанти назви – *Удилиха* й *Улижка*. Доіндоєвропейське чергування *d* / *l*, поширене, зокрема, на Криті (*dapyrinthos* / *labyrinthos* “лабіринт”), а також у Малій Азії, Італії, в баскійській мові, що виступає єдиним у Європі живим залишком давньосередземноморського мовного світу (баскійське *edur* / *elur* “сніг” тощо). Те саме чергування, наприклад, у варіантах доіндоєвропейського за походженням імені *Odyseys* / *Olyseys* (звідси *Одісей* / *Улісс*).

Таким чином, наявні достатні підстави для висновку про присутність у субстратній українській гідронімії невідомого

¹Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпрянського Правобережжя. – К., 1987. – С. 3; ²Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993. – С. 3; ³Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Надніпрянщини. – К., 1989. – С. 3; ⁴Бедошвили Г.В. Основные вопросы топонимии Эрцо-Тианети: Авт. дис. ... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1975. – С. 4; ⁵Янко М.П. Топонімічний словник України. – К., 1998. – С. 4, 9; ⁶Стрижак О.С. Назви річок Полтавщини. – К., 1963. – С. 5; ⁷Нерознак В.П. Топонимика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 516; ⁸Железняк І.М. Знач. праця. – С. 113; ⁹Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 282; ¹⁰Масенко Л.Т. Гідроніми Східного Поділля. – К., 1979; ¹¹Там само. – С. 10; ¹²Там само. – С. 21; ¹³Там само. – С. 79; ¹⁴Там само. – С. 81; ¹⁵Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – С. 114; ¹⁶Масенко Л.Т. Знач. праця. – С. 92; ¹⁷Гідроніми Нижнього Подністров'я / За ред. Ю.О. Карпенка. – К.; Одеса, 1981. – С. 71; ¹⁸Стрижак О.С. Знач. праця. – С. 52–53; ¹⁹Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1999. – С. 14–20; ²⁰Янко М.П. Знач. праця. – С. 207; ²¹Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат. – Л., 1988. – С. 138; ²²Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 20–21; ²³Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993. – С. 84–85; ²⁴Янко М.П. Знач. праця. – С. 156; ²⁵Стрижак О.С. Знач. праця. – С. 85; ²⁶Калужская И.А. Проблема автохтонных элементов румынского языка // Славянское и балканское языкознание: Античная балканистика и сравнительная грамматика. – М., 1977. – С. 136; ²⁷Гідроніми Нижнього Подніпров'я / За ред. Ю.О. Карпенка. – К.; Одеса, 1981. – С. 67–68; ²⁸Thomopolou I. Pelasgika. – Thessalonike, 1994. – S. 182; ²⁹Стрижак О.С. Знач. праця. – С. 35–36; ³⁰Ономастика Полісся / Відп. ред. І.М. Железняк. – К., 1999. – С. 132–136; ³¹Масенко Л.Т. Знач. праця. – С. 45; ³²Гідроніми Нижнього Подніпров'я / За ред. Ю.О. Карпенка. – К.; Одеса, 1981. – С. 7; ³³Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1985. – Т. 2. – С. 145; ³⁴Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1978. – Вып. 5. – С. 156; ³⁵Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – М., 1991. – С. 11; ³⁶Георгиев В.И. Проблема возникновения индоевропейских языков // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 52; ³⁷Март Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933. – Т. 1. – С. 142; ³⁸Янко М.П. Знач. праця. – С. 130; ³⁹Етимологічний словник літописних географічних

назв Південної Русі / Укл. І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак. К., 1985. – С. 74; ⁴⁰Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 553; ⁴¹Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє: Розповідь про Трипілля. – Нью-Йорк, 1978. – С. 210; ⁴²Мосенкіс Ю.Л. Деякі кавказькі паралелі української гідронімії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Східні мови та літератури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 35–37; ⁴³Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. – М., 1964. – С. 74.

Л.В. Шулінова, канд.філол.наук

ВЛАСНІ НАЗВИ В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ: ІДЮСТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто можливості дослідження власних назв у художньому мовленні, запропоновано класифікації, визначено стилістичні функції.

Considered are possibilities of studying proper names in fiction, and identified are their stylistic functions.

Особлива емоційно-експресивна виразність художнього мовлення виявляється у своєрідному використанні найбільш виразних мовних одиниць усіх рівнів. Проте кожен мовний засіб, вжитий автором, мотивований і змістово, і стилістично, тобто добирається саме той, який є необхідним для певного контексту і який у такому контекстуальному оточенні стає основою втілення і реалізації авторського задуму.

Серед лексичних засобів, що потребують спеціального детального дослідження в художньому мовленні (і в плані діахронії, і в синхронії), на наш погляд, є власні назви. Вони належать як до мовних універсалій, так і до загальнокультурних універсалій. Уся історія духовної культури людства, зазначає В. Соловйов, тримається на власних назвах¹. Саме власні назви зберігають і передають традиції, історію, культуру певного народу і людської цивілізації в цілому.